

Andrij Zajac

Miasta prywatne Wołynia w XVI i pierwszej połowie XVII w. : Liczba i specyficzne cechy funkcjonowania

Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 77 : Special Issue, 179-198

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRIJ ZAJAC

Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki we Lwowie

MIASTA PRYWATNE WOŁYNIA W XVI I PIERWSZEJ
POŁOWIE XVII W. LICZBA I SPECYFICZNE CECHY
FUNKCJONOWANIA

Zarys treści: Charakterystyka stanu źródeł do badań urbanizacji Wołynia w XVI i pierwszej połowie XVII w. Nowe ustalenia liczby miast, w tym miast prywatnych. Funkcje tych miast, ich rola gospodarcza, zwłaszcza handlowa, jako ośrodków centralnych dóbr właścicieli, rezydencje, miejsca obronne. Charakterystyka ustroju i życia miejskiego oraz sądownictwa. Status społeczny mieszczan w miastach prywatnych Wołynia. Czynniki hamujące rozwój tych ośrodków.

The content outline: Description of the condition of sources for the research of the urbanisation of Volhynia in the 16th century and the first half of the 17th century. New findings regarding the number of towns, including private towns. Functions of the towns, their economic, especially market-related, significance as the centres of their owners' estates, residences, defensive objects. Description of the political system, everyday life, and the judicial system. Social status of burghers living in private towns in Volhynia. Factors hampering the development of urban centres.

Słowa kluczowe: Wołyń, miasta, handel, rzemiosło, sądownictwo

Keywords: Volhynia, towns, trade, crafts, judicial system

Dzieje ukraińskich miast prywatnych w dobie wczesnonowoczesnej jedynie okazjonalnie były przedmiotem badań historyków. Uwaga ta dotyczy także miast Wołynia. W dużym stopniu wynika to ze stanu źródeł, który trudno uznać za zadowalający. Zachowały się bardzo nieliczne księgi gmin miejskich, a także administracji właścicieli (zamkowe). Dysponujemy jedynie księgą zamkową miasta Zasławia z lat 1572–1575 oraz dwoma księgami miejskimi: Ołyki (1600–1606)

i Koźlina (1604–1749). Ta ostatnia to faktycznie fragmenty dawnych ksiąg, ponadto w złym stanie zachowania. Jednocześnie udało się odnaleźć informacje, że księgi zamkowe były w Nowym Korczynie¹, Ostrogu², Murawicy³, Ołyce⁴, Stepaniu⁵, Torczyni⁶, Konstantynowie⁷, Równem⁸, Korcu⁹, Rachmanowie¹⁰, Dubnie¹¹, Bazalii¹², a także Zviahelu oraz Sułżyńcach¹³. Oprócz tego w dokumentach można znaleźć wzmianki o księgach miejskich w Horochowie¹⁴, Torczyni¹⁵, Bereścetczku¹⁶, Tuczynie¹⁷, Ożohowcach¹⁸, Zviahelu¹⁹, Ostrogu²⁰, Połonnem Nowym²¹, Krasnym Korcu²². Odnotowanie w źródłach wzmianek o pisarzach miejskich pozwala przypuszczać obecność w takich miastach ksiąg miejskich. Udało się potwierdzić źródłowo informacje o pisarzach miejskich w Andrzejowie²³, Jezierzanach²⁴, Kamieniu²⁵, Klewaniu²⁶,

¹ AP w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki rzymskie, sygn. XXXIV/20, k. 95, 97 (1621 r.).

² Центральний державний історичний архів України в Києві (dalej: ЦДІАУК), f. 25, op. 1, spr. 11, k. 150–150v; spr. 458, k. 155v (1571 r.).

³ Tamże, spr. 12, k. 136v–137 (1570 r.).

⁴ Tamże, spr. 37, k. 795v (1587 r.).

⁵ Tamże, spr. 458, k. 454v (1571 r.).

⁶ Tamże, spr. 9, k. 70v (1567 r.); tamże, spr. 63, k. 274–275 (1601 r.).

⁷ Tamże, spr. 4, k. 142v (1562 r.).

⁸ Tamże, spr. 8, k. 243v (1566 r.).

⁹ Tamże, spr. 36, k. 265v (1585 r.).

¹⁰ Tamże, spr. 79, k. 79 (1606 r.).

¹¹ Tamże, spr. 12, k. 335–335v (1570 r.); tamże, spr. 88, k. 346v (1610 r.); tamże, spr. 100, k. 228v (1614 r.).

¹² ЦДІАУК, f. 21, op. 1, spr. 80, k. 19–19v.

¹³ І. Тесленко, *Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині*, w: *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, Київ 2009 (Інститут Української Археографії та Джерелознавства НАН України, 19), ks. 1, s. 235.

¹⁴ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 103, k. 929v (1616 r.); tamże, spr. 172, k. 181 (1630 r.).

¹⁵ Tamże, spr. 5, k. 364 (1585 r.); tamże, spr. 111, k. 503v (1619 r.); AP w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki rzymskie, sygn. XX/47, k. 337.

¹⁶ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 93, k. 776v (1612 r.).

¹⁷ Tamże, spr. 236, k. 166v (1643 r.).

¹⁸ ЦДІАУК, f. 21, op. 1, spr. 50, k. 75–76v (1613 r.).

¹⁹ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 31, k. 546–546v (1584 r.).

²⁰ ЦДІАУК, f. 2228, op. 1, spr. 3, k. 2 (1624 r.).

²¹ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 82, k. 330 (1609 r.).

²² Tamże, spr. 79, k. 627 (1607 r.).

²³ Tamże, spr. 172, k. 341 (1630 r.).

²⁴ ЦДІАУК, f. 28, op. 1, spr. 44, k. 31 (1612 r.).

²⁵ Tamże, spr. 57, k. 446v (1624 r.).

²⁶ Tamże, spr. 172, k. 210 (1630 r.).

Krasnopolu (Chłopotyniu)²⁷, Derażni²⁸, Żornowie²⁹, Sokulu³⁰, Czwertni³¹, Lubartowie³², Międzyrzeczu (Korzeckim)³³, Romanowie (Kołkach)³⁴, Aleksandrii³⁵, Stepaniu³⁶, Dubnie³⁷, Równem³⁸, Targowicy³⁹, Ostropolu⁴⁰, Połonnem⁴¹, Radziwiłowie⁴², Szepetówce⁴³. Odnotowanie w miastach ratuszy również pozwala z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że prowadzono tam księgi miejskie. Do niewymienionych wcześniej miast, w których źródła notują ratusze, należały jeszcze Międzyrzec (Ostrogski)⁴⁴ oraz Konstantynów⁴⁵ (ogółem ratusze odnotowano w 8 miastach prywatnych). Księgi miejskie w przypadku istnienia ratusza prowadzono w nim lub w domu wójta. W 1616 r. wójt horochowski Omelan Nikiforowicz skarżył się na szlachcica Stanisława Olizarowskiego, który z uzbrojoną służbą napadł „na dom jego własny w mieście Horochowie będący, w którym sądy wójtowskie zwykle odprawiano”⁴⁶. Dodajmy, że nastąpiło to w czasie, gdy w Horochowie istniał ratusz⁴⁷. Natomiast w Rożyszczach rozprawy sądowe odbywały się właśnie w ratuszu⁴⁸.

O tym, czy prowadzono księgi miejskie w innych, szczególnie małych miasteczkach, trudno spekulować, choć Andrzej Wyrobisz uważa, że w małych miasteczkach ich raczej nie prowadzono⁴⁹. Z podanych wyżej

²⁷ Tamże, spr. 172, k. 152 (1630 r.); tamże, spr. 252, k. 391 (1646 r.).

²⁸ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 83, k. 95 (1609 r.); tamże, spr. 102, k. 527 (1615 r.).

²⁹ Tamże, spr. 103, k. 661 (1616 r.).

³⁰ Tamże, spr. 31, k. 112v (1584 r.); tamże, spr. 109, k. 153v (1618 r.); tamże, spr. 173, k. 774v (1630 r.).

³¹ Tamże, spr. 30, k. 36v (1583 r.).

³² Tamże, spr. 49, k. 352 (1596 r.).

³³ Tamże, spr. 172, k. 358 (1630 r.).

³⁴ Tamże, k. 707 (1596 r.).

³⁵ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 159, k. 741v (1644 r.).

³⁶ Tamże, spr. 154, k. 1560 (1627 r.).

³⁷ Tamże, k. 672 (1627 r.).

³⁸ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 13, k. 221 (1572 r.).

³⁹ Tamże, k. 291v (1572 r.).

⁴⁰ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 214, k. 259v–260 (1638 r.).

⁴¹ Tamże, spr. 259v–260 (1638 r.).

⁴² AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, k. 130.

⁴³ AP w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki arabskie, sygn. 146/8, k. 123–124.

⁴⁴ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 88, k. 91v (1610 r.).

⁴⁵ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, f. 91, spr. 39/1, k. 18.

⁴⁶ „[...] на домъ его власний в Горохове месте будучий, в которым суды войтовские звыкли се одправовати”; ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 113, k. 52v.

⁴⁷ Tamże, spr. 103, k. 906.

⁴⁸ Tamże, spr. 106, k. 561–561v (1617 r.).

⁴⁹ A. Wyrobisz, *Solec nad Wisłą. Historia małopolskiego miasteczka*, KHKM,

przyczyn podstawę bazy źródłowej niniejszych rozważań stanowią księgi grodzkie i ziemskie zawierające zapisy dotyczące miast, w szczególności prywatnych. Zachowały się one prawie w całości, co przy dokładnych kwerendach daje możliwość znalezienia wielu informacji dotyczących miast prywatnych.

Koniec XV i początek XVI w. były w znacznym stopniu przełomowe dla rozwoju miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, a wołyńskich w szczególności. Był to okres przyspieszonego rozwoju gospodarki rolnej, dynamicznego rozwoju folwarków, pojawienia się latyfundiów magnaterii oraz przyspieszonego rozwoju gospodarki rynkowej, czyli tych elementów, które sprzyjały powstawaniu miast na masową skalę. W mojej monografii z 2003 r. ustaliłem, że w XVI i pierwszej połowie XVII w. na Wołyniu powstało 190 miast – jedno miasto przypadało na 209 km². Z tego w połowie XVII w. miastami pozostało 105 ośrodków. Łącznie z miastami istniejącymi w końcu XV w. liczba osad miejskich w połowie XVII w. wynosiła 124 (1 miasto przypadało na 320 km²)⁵⁰. Jednakże badania z ostatnich lat pozwalają uzupełnić te ustalenia, udało się bowiem odnaleźć informacje o miejskim statusie jeszcze 17 osad prywatnych: Horodyszcz (1539)⁵¹, Błudów (1567)⁵², Łasków (1572)⁵³, Stanimirz (1573)⁵⁴, Uhrynów (1574)⁵⁵, Porsk (1604)⁵⁶, Białopol (1611)⁵⁷, Żubliń (1615)⁵⁸, Zastawie (1621)⁵⁹, Zawrocie (1628)⁶⁰, Kurczyn (1629)⁶¹, Karolina (1634)⁶²,

t. 12, 1964, nr 1, s. 20. Warto też odnotować, że w przypadku ziem polskich ksiąg miejskich zachowało się bez porównania więcej niż w przypadku ukraińskich; zob. H. Samsonowicz, *Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Poznań 1997, s. 477–479.

⁵⁰ А. Заяць, *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.*, Львів 2003, s. 88.

⁵¹ Российский государственный архив древних актов (dalej: РГАДА), f. 389, op. 1, кн. 20, k. 264v–265 (właściciel Iwan Nemiryecz).

⁵² Tamże, кн. 266, k. 135v (właściciel Aleksander Markowicz Żorawnicki).

⁵³ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 459, k. 302v (właścicielka Ogrefina Fiodorowna Czewertyńska).

⁵⁴ Tamże, spr. 1, k. 236 (właściciel Zachariasz Łagodowski).

⁵⁵ ЦДІАУК, f. 28, op. 1, spr. 8, k. 88 (właściciel Roman Uhrynowski).

⁵⁶ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 70, k. 131 (właścicielka Anna z Siemaszków Fiodorowa Zagórowska).

⁵⁷ AP w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki rzymskie, sygn. XXX/106, k. 521 (właściciel Seweryn Janowski).

⁵⁸ Tamże, sygn. XXX/106, k. 551–552 (właściciel Andrzej Leszczyński).

⁵⁹ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 122, k. 698v (właścicielka Anna Alojza Chodkiewicz).

⁶⁰ Tamże, spr. 158, k. 552v (właściciel Albrecht Stanisław Radziwiłł).

⁶¹ Tamże, spr. 178, k. 509v (właściciel Jerzy Zasławski).

⁶² Tamże, spr. 192, k. 43v–44 (właścicielka Anna Alojza Chodkiewicz).

Michałowiec (1638)⁶³, Czerniawka (1638)⁶⁴, Szepelówka (1641)⁶⁵, Horodnica (1644)⁶⁶, Trojanów (1644)⁶⁷. Spośród wspomnianych miast tylko Trojanów przetrwał burzliwe wydarzenia z połowy XVII w., inne lokacje pozostały niezrealizowane, jak to było w przypadku Horodyszczca i Błudowa, lub były nieudane (wszystkie pozostałe). Niemniej jednak ich pojawienie się było świadectwem potężnej fali lokacji. W ten sposób do połowy XVII w. miało miejsce na Wołyniu 207 lokacji, z których zrealizowano 106. Łącznie zaś istniało wówczas 125 miast, z których prywatnymi było 111 ośrodków, czyli 89%.

Przeważająca liczba miast prywatnych to ośrodki małe. Duże, prężne gospodarczo, takie jak Ostróg, Dubno, Konstantynów, Ostropol, Połonne, Zasław, Korzec, Ołyka, były nieliczne. Jednakże miasta małe były ważnymi elementami sieci miejskiej, stanowiąc jej podstawowy typ. Faktycznie miasteczka te pojawiały się tam, gdzie zostało już zakończone formowanie się kluczy majątkowych możnowładztwa i szlachty, których funkcjonowanie wymagało istnienia ośrodka pełniącego rolę centrum. Jak słusznie stwierdził Tadeusz Lalik: „A zatem małe miasto jest zjawiskiem towarzyszącym rozwojowi wielkiej własności ziemskiej. Jego powstanie stanowi znamienne cechę reformy dominialnej i przejścia od systemu gospodarki dworskiej do gospodarki korzystającej przede wszystkim z czynszów i świadczeń zależnej ludności wiejskiej”⁶⁸.

Układ przestrzenny małych miast bardzo często nie różnił się od wyglądu wsi⁶⁹. Czasem wieś mogła być nawet większa od miasta czy miasteczka. Często bardzo trudno uchwycić granicę, gdy układ przestrzenny osady traci swój wiejski charakter i przybiera cechy miejskie. Jednakże w większości nawet małych osad miejskich istniały pewne elementy przestrzeni i budowle odróżniające je od wsi. W zdecydowanej większości osad miejskich zwykle była co najmniej jedna świątynia, która ze względu na właściwe dla niej funkcje była ośrodkiem życia religijnego.

⁶³ ЦДДАВК, f. 28, op. 1, k. 73, 849; tamże, spr. 80, k. 221v (1645 r.) (właściciel Dominik Zasławski).

⁶⁴ ЦДДАВК, f. 25, op. 1, spr. 214, k. 253v–254 (właściciel Andrzej Leszczyński).

⁶⁵ Tamże, spr. 200, k. 10v (właściciel Konstanty Wiśniowiecki).

⁶⁶ Tamże, spr. 159, k. 868 (właściciel Samuel Karol Korecki).

⁶⁷ Tamże, k. 1119 (właściciel Andrzej Leszczyński).

⁶⁸ T. Lalik, *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Roslanowski, Warszawa 1976, s. 121, zob. też tamże, s. 130; A. Janeczek, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 279–280.

⁶⁹ Zob. spostrzeżenia: A. Bartoszewicz, *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008, z. 1, s. 121–136.

W wielu miasteczkach były przedmieścia (odnotowane co najmniej w 35 miastach – 32%), rynek lub plac targowy – ośrodek życia gospodarczego (źródłowo potwierdzono obecność rynków w 65 miastach – 59%), kramnice, jatki, postrzygalnie, woskobojnie, wagi, karczmy. Często tam lub w pobliżu znajdowała się rezydencja właściciela. Innymi słowy, w każdym przypadku różnica pomiędzy wsią a małym miastem i miasteczkiem jest możliwa do ustalenia⁷⁰. Będąc centrami kluczy dóbr możnowładztwa i szlachty, miasta odgrywały także istotną rolę w formowaniu sieci dróg regionu, tworząc węzły komunikacyjne, gdzie można było zatrzymać się na wypoczynek lub nocleg, w domach gościnnych lub karczmach⁷¹.

Nieliczne były na Wołyniu duże miasta prywatne, prężne gospodarczo. Chociaż niektóre z nich, takie jak Ostróg, zamieszkiwała duża liczba ludności trudniącej się rzemiosłem. Dokumentuje to jurament dotyczący stanu rzemiosła w Ostrogu, który złożył w łuckim sądzie grodzkim burmistrz ostrogiński Onyszko Romanowicz (1635). Wspomina się w nim o 551 rzemieślnikach reprezentujących 36 profesji⁷². Według spisu podymnego z 1629 r. w Ostrogu było 1655 domów⁷³, a więc liczba rodzin rzemieślniczych stanowiła prawie 1/3 ogółu mieszkańców. Wiemy także o istnieniu w Ostrogu cechów rzemieślniczych. W 1624 r. było ich 16: „kowałów, krawców, szewców, piekarzy, garbarzy, rzeźników, kuśnierzy, rymarzy, szafowałów (*sic!*), cieśli, skrzypków, garncarzy, olejarzy, siodlarzy, mularzy, złotników”⁷⁴. Źródła notują też działalność cechów w Bereźnicy⁷⁵, Łokaczach⁷⁶, Nowym Zaslawiu⁷⁷, Krasnym Korcu⁷⁸, Niesuchojeżach⁷⁹, Stepaniu⁸⁰, Torczynie⁸¹. W innych miastach prywat-

⁷⁰ G. Wróblewska, *Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast w Wielkopolsce od roku 1500 do rozbiorów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 10, 1965, s. 89; H. Samsonowicz, *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, RDSG, t. 50, 1989, s. 41.

⁷¹ Tak Tomasz Tupalski w sierpniu 1618 r.: „едучи гостинцемъ яко подорожний черезъ место Торчинъ [...] до господы дому гостиного неякое жидовки Азачки для покарменя коня вступил, а там яко гость отпочиваючи в той господе седелъ”; ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 113, k. 217v.

⁷² Tamże, spr. 197, k. 552v–553v.

⁷³ Tamże, spr. 170, k. 610v, 810–811v, 868–870.

⁷⁴ S. Kardaszewicz, *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołyńia*, Warszawa–Kraków 1913, s. 115.

⁷⁵ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 197, k. 554v (1635 r.).

⁷⁶ ЦДІАУК, f. 28, op. 1, spr. 73, k. 1745 (1638 r.).

⁷⁷ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 201, k. 572 (1636 r.).

⁷⁸ AP w Krakowie, Archiwum Sanguszków, sygn. 64/9, k. 22.

⁷⁹ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 173, k. 1592–1592v (1630 r.).

⁸⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові, f. 131, op. 1, spr. 702 (1638 r.).

⁸¹ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 197, k. 141–141v (1635 r.).

nych rzemiosło było słabiej rozwinięte, jednakże jego poziom pozwalał w większości przypadków zaspokajać potrzeby okolicy na podstawowe wyroby rzemieślnicze. Potwierdzeniem tego są liczne wzmianki źródłowe o kupowaniu przez mieszkańców wsi oraz szlachtę w miasteczkach w czasie targu lub jarmarku lokalnych wyrobów rzemieślniczych. Tak np. w czerwcu 1616 r. szlachcic Matias Kopot według jego relacji przyjechał do miasteczka Sokula „do rzemieślników w swoich sprawach”⁸². Najczęściej u lokalnych rzemieślników mieszkańcy wsi oraz mieszczanie z okolicy kupowali nowe lub naprawiali używane obuwie, odzież, narzędzia rolnicze⁸³. Miejscowym rzemieślnikom oddawano też na naukę zawodu swoich synów⁸⁴.

Jeszcze donioślejszą rolę miasta prywatne odgrywały jako ośrodki handlu. Targi, a szczególnie jarmarki były źródłem dochodów tak dla właścicieli, jak i mieszczan. Starosta krzemieniecki Piotr Michałowicz Siemaszko po otrzymaniu przywileju na osadzenie Dobratynia z prawem przeprowadzania w mieście targu tygodniowego, później, w 1559 r., zwrócił się do wielkiego księcia z prośbą o nadanie miastu także i jarmarku, gdyż „żadnego pożytku w tym mieście swoim bez jarmarku mieć nie może”⁸⁵. Wyjątkowym świadectwem roli jarmarku jest dokument dotyczący Torczyna (1630), informujący o 33 zł dochodu z targów za cały rok, a za jeden jarmark 13 zł i 20 gr, czyli można stwierdzić, że wpływ z jednego jarmarku równał się dochodowi z 22 targów!⁸⁶ Targi odbywały się raz w tygodniu, tylko Stochot (1618) otrzymał prawo do dwóch targów tygodniowo. Najczęściej dniami targowymi były piątek, czwartek i poniedziałek, rzadziej środa. Jeżeli zaś chodzi o ilość jarmarków to zwykle było to 1–2, rzadziej 3–4 (np. 4 jarmarki organizowano w Bazalii). W przypadku miasteczka Mosor (1589) źródła rzucają światło na przebieg dnia handlowego na jarmarku. Wójt wsi Dorosin Juć oświadczył, iż wspólnie z innymi mieszkańcami wsi „byliśmy [...] u Musory w dniu świętego Michała święta ruskiego i byliśmy w cerkwi i kiedy było już po mszy szliśmy na miasteczko i co komu było trzeba kupowali, a potem szliśmy do karczmy piwo pić”⁸⁷. Przykład z Ołyki

⁸² „[...] до ремесниковъ по потребахъ своих”; tamże, spr. 103, k. 798.

⁸³ Tamże, spr. 16, k. 136; tamże, spr. 459, k. 74.

⁸⁴ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, Oddział rękopisów (dalej: BN PAU/PAN), rkps 262, k. 62v (do szewca Piotra winnik Seńko oddał syna na naukę na 2 lata).

⁸⁵ „[...] жадного пожитку в том месте своем без ярмарку мети не можеть”; РГАДА, f. 389, op. 1, kn. 38, k. 219v.

⁸⁶ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 172, k. 828v.

⁸⁷ „[...] был есми [...] у Мосоры на день светого Михайла рускаго свята и бывшю есмо у церкви и кгда было по Божей службе шли есмо на местечко и што кому

poświadcza chęć podtrzymywania porządku w czasie jarmarku. Wójt ołycki Waclaw Słoniczewski w czerwcu 1599 r. oświadczał, że „według dawnego obyczaju, jako to w innych główniejszych miastach kraju porządku w jarmarku pilnuje, chodzili cechmistrz z braćmi swymi jako straż jarmarkowa ulicami pilnując, aby w mieście zamieszki, bójki, zranienia, zabójstwa i szkody się nie działy”⁸⁸.

Na targach i jarmarkach mieszkańcy wsi nabywali nie tylko odzież, obuwie i rozmaity sprzęt, lecz też płody rolne. W 1572 r. Piotr Borzobohaty Krasieński wysłał swego ciwuna chorłupskiego Butka na jarmark do miasteczka Ostrożca, aby ten kupił nie tylko kozuchy owcze dla czeladzi, lecz też skóry cielece oraz miód⁸⁹. Z kolei urzędnik Wasyl Kopot w czerwcu 1575 r. posłał swego sługę Iwana Kijanina na jarmark do Ostroga, żeby ten kupił konie i bydło⁹⁰. Chłopi stolnika królewskiego Mikołaja Dorohostajskiego w marcu 1572 r., wracając z targu w Dubnie, wieźli ze sobą oprócz płótna, sukna, czapek i noży, także sól, pszenicę i jęczmień⁹¹. Podobna sytuacja miała miejsce w maju 1576 r., kiedy chłopci tereszowscy wieźli z targu ołyckiego nie tylko sukno i obuwie, a także siemię lniane i owies⁹². Po żyto przyjechał w listopadzie 1590 r. na targ do Bielowa woźny Tymoteusz Brański⁹³.

Miasta były ośrodkami obrotów finansowych, w których dokonywano wymiany pieniędzy. W 1569 r. książę Dymitr Kozyka wysłał swoich bojarów Waśka Tretiaka i Hanka do Turzyska, aby wymienili 20 kop groszy litewskich na złote⁹⁴, a szlachcic Jerzy Domaracki w 1612 r., będąc w Międzyrzeczu Korzeckim, „wyszedł na rynek dla wymiany czerwoców złotych na trojaki ponieważ srebra potrzebował”⁹⁵.

Miasta prywatne pełniły też ważne funkcje obronne i rezydencjonalne. Źródłowo potwierdzono istnienie zamków w 104 miastach Wołyńa, czyli w połowie istniejących⁹⁶, chociaż rzecz jasna było ich zapewne

было потребно куповали, а потом шли есмо до корчми пива пити”; tamże, spr. 33, k. 297.

⁸⁸ „[...] водлугъ звычайю давного, яко се в ынших местахъ кгловнейшихъ стороны порядку въ ярмаркахъ заховуеть ходили цехмистръ зъ братьею своею яко стражъ ярмарковая по улицахъ постерегаючи того абы се в месте бунты, бои, раны, забойство и шкоды не деяли”; tamże, spr. 55, k. 479–479v.

⁸⁹ Tamże, spr. 13, k. 565v–566.

⁹⁰ Tamże, spr. 15, k. 360v–361.

⁹¹ Tamże, spr. 13, k. 165v–167v.

⁹² Tamże, spr. 16, k. 136.

⁹³ Tamże, spr. 37, k. 907v–908.

⁹⁴ ЦДІАУК, f. 28, op. 1, spr. 4, k. 174.

⁹⁵ „[...] вышол на рынок для отмененя чирвоных золотых на потройные, кгдыж серебра потребный был”; ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 93, k. 529v.

⁹⁶ A. Заяць, *Урбанізаційний процес...*, s. 129–134.

nico więcej. Znaczenie zamków dla normalnego rozwoju miast ukazuje następujące spostrzeżenie, że w 89 powstających miastach, których lokacja się nie udała, aż 76% nie posiadały zamków.

Nie mniej ważna była rola miast prywatnych jako ośrodków kultu religijnego oraz kultury. Źródłowo udało się potwierdzić istnienie świątyń w 80 miastach ze 111 istniejących w połowie XVII w. (czyli 72%)⁹⁷, chociaż praktycznie w każdym mieście prawdopodobnie była co najmniej jedna świątynia, a w większych miastach – dwie, trzy lub więcej (jak np. w Ostrogu – 10). W wielu miastach notujemy obecność szpitali. Tak było w Ołyce⁹⁸, Torczynie⁹⁹, Janowie¹⁰⁰ i Ostrogu¹⁰¹. Ostrog był także centrum edukacji w regionie, od 1576 r. funkcjonowało tam Kolegium Ostrogskie założone przez Konstantego Wasyla Ostrogskiego¹⁰², a od 1625 r. Kolegium jezuickie, do założenia którego przyczyniła się wnuczka księcia, Anna Alojzja¹⁰³. Kolegium jezuickie funkcjonowało też w Horochowie¹⁰⁴. W 1638 r. z rozkazu księcia Albrechta Stanisława Radziwiła w Ołyce rozebrano 6 domów, by zwolnić miejsce pod budowę Akademii (Kolonii Akademii Zamojskiej) oraz 5 domów pod budowę kościoła¹⁰⁵. Od 1614 r. w Kisielinie funkcjonowała protestancka Akademia socyniańska¹⁰⁶. Miasteczka były ważnymi ośrodkami wymiany informacji, co miało miejsce głównie w czasie targu lub jarmarku. Źródłowo trudno to uchwycić, nie ulega jednak wątpliwości, że przybywający na targ lub jarmark mieszczanie oraz chłopcy wymieniali najnowsze wiadomości o zasięgu regionalnym, ogólnopaństwowym lub szerszym.

Jeżeli chodzi o ustrój miast można stwierdzić, że znaczna ich część posiadała prawo magdeburskie. We wspomnianej pracy podałem, iż 69 miast wołyńskich posiadało przywileje na prawo magdeburskie, lecz podczas dalszych badań udało mi się odnaleźć wzmianki jeszcze o kolejnych 17 ośrodkach rządzących się tym prawem. Były to: Baranówka¹⁰⁷,

⁹⁷ Tamże, s. 119–122.

⁹⁸ ЦДІАУК, f. 26, op. 1, spr. 12, k. 289v–290 (1598 r.).

⁹⁹ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 99, k. 500 (1614 r.).

¹⁰⁰ Tamże, spr. 166, k. 488 (1629 r.).

¹⁰¹ Tamże, spr. 80, k. 725v (1608 r.); ЦДІАУК, f. 26, op. 1, spr. 4, k. 38v (1579 r.); zob. też *Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія*, Ostrog 2011, s. 473–476 (tutaj podano artykuły Т. Вучовайца o trzech szpitalach w Ostrogu).

¹⁰² І. Мицько, *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*, Київ 1990.

¹⁰³ Т. Шевченко, *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.*, Львів 2005, s. 129–134, 149. Plac pod budowę księżna nadała w 1624 r.; zob. ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 140, k. 398–399.

¹⁰⁴ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 149, k. 854v–855. W 1626 r.

¹⁰⁵ Tamże, spr. 214, k. 161v.

¹⁰⁶ В. Любащенко, *Історія протестантизму в Україні*, Львів 1995, s. 139.

¹⁰⁷ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 197, k. 415 (1635 r.).

Bereźnica¹⁰⁸, Beresk¹⁰⁹, Derażnia¹¹⁰, Kozin¹¹¹, Łabuń¹¹², Międzyrzec (Korzecki)¹¹³, Niesuchojeże¹¹⁴, Ożohowce¹¹⁵, Jezierzany¹¹⁶, Orleje¹¹⁷, Ośnick¹¹⁸, Radziwiłłów¹¹⁹, Rajgród¹²⁰, Stepań¹²¹, Sudyłków¹²², Targowica¹²³; łącznie 86 miast, co stanowi 78% ogólnej liczby miast prywatnych. Mamy jednak podstawy przypuszczać, że takich miast było więcej, ponieważ jeszcze dla 23 zachowały się wzmianki o obecności w nich wójta, a zatem jeszcze jakaś część miast mogła posiadać prawo magdeburskie¹²⁴. Można stwierdzić, że przeważająca liczba miast prywatnych Wołynia posiadała prawo magdeburskie. Mówiąc o składzie urzędników miejskich, na przykładzie Horochowa (1638), można założyć, że był on standardowy – wójt, czteroosobowa rada na czele z burmistrzem oraz siedmiu ławników w ławie sądowej¹²⁵.

Przywileje królewskie nadawane miastom prywatnym na prawo magdeburskie były dość lakoniczne, ponieważ o sposobie organizacji samorządu takich miast decydowali ich właściciele. Ponadto takie przywileje nie zawierały postulatu o zwolnieniu z opłat, zmniejszeniu lub likwidacji obowiązku dostarczania podwód, zakazu postoju żołnierzy w tych miastach. Natomiast tzw. dokumenty lokacyjne, wystawiane dla miast prywatnych przez ich właścicieli, bardzo szczegółowo określały status prawny mieszczan, ich powinności i szerzej życie miasta, m.in. strukturę władz, samorząd, zakres kompetencji wójta oraz urzędnika mianowanego przez możnowładcę, zajmującego się gminą miejską.

Tak było w 1627 r., gdy Maciej Leszniewski, zakładając miasteczko Leszniów, w przywileju dla mieszczan dość szeroko omówił różne

¹⁰⁸ Tamże, k. 554v (1635 r.).

¹⁰⁹ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 129, k. 435–435v (1624 r.).

¹¹⁰ Tamże, spr. 130, k. 463v (1622 r.).

¹¹¹ Tamże, spr. 229, k. 788v.

¹¹² Tamże, spr. 197, k. 415 (1635 r.).

¹¹³ Tamże, spr. 193, k. 571v (1643 r.).

¹¹⁴ Tamże, spr. 193, k. 172v (1634 r.); tamże, spr. 229, k. 799 (1642 r.).

¹¹⁵ Tamże, spr. 230, k. 674v (1642 r.).

¹¹⁶ ЦДІАУК, f. 28, op. 1, spr. 73, k. 1628v (1638 r.).

¹¹⁷ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 193, k. 881v (1634 r.).

¹¹⁸ Tamże, spr. 249, k. 373v (1647 r.).

¹¹⁹ Tamże, spr. 148, k. 552 (1626 r.).

¹²⁰ Tamże, spr. 145, k. 79 (1625 r.).

¹²¹ Tamże, spr. 193, k. 170 (1634 r.).

¹²² Tamże, spr. 197, k. 415 (1635 r.).

¹²³ Tamże, spr. 11, k. 304 (1569 r.).

¹²⁴ А. Заяць, *Війтівська влада у приватних містах Волині XVI – першої половини XVII ст.*, w: *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*, т. 8, Київ 2008, s. 58–59.

¹²⁵ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 212, k. 147v.

aspekty życia miasta, m.in. zasięg terenów miejskich, dokładne wytyczenie działek oraz rozdawanie „placów” mieszczanom, organizację zarządzania. W mieście wolno było zamieszkać „ludziom różnej narodowości, tak religii rzymskokatolickiej, jak i religii greckiej”. Tym ostatnim zezwolono na wybudowanie tylu cerkwi, ile będą potrzebowali (natomiast kościół i klasztor przy nim Leszniewski zobowiązał się wybudować na własny koszt). Wspomniano też Ormian, Szkotów i Greków, którzy mogli się swobodnie osiedlać oraz bez przeszkód kupować dla siebie domy przy rynku, na ulicach i przedmieściu. Swoją niechęć Leszniewski wyraził tylko wobec Żydów, których jak zaznaczono: „nie chcę mieć w mieście, a szczególnie w rynku”, lecz później tę kategoryczność osłabiono, ponieważ jednak nadano Żydom pięć domów przy wschodniej pierzei rynku oraz wychodzącej z rynku ulicy, na której można było zbudować do 50 domów. Miasto otrzymywało prawo magdeburskie, według norm którego mieszczanie podlegali władzy sądowej wójta, rajców i ławników. Na czas sprawowania urzędu wójt i rajcy byli zwalniani od świadczeń na rzecz gminy miejskiej, lecz nie na rzecz właściciela, ponadto zobowiązano ich do prac na rzecz wznoszenia umocnień ośrodka, ponieważ „jest to rzecz każdemu potrzebna”. Podatki miejskie miały być przeznaczone na potrzeby miasta, głównie związane z jego obronnością. Po upływie okresu wolnizny (mieszczanie leszniowscy otrzymali ją na okres 15 lat) na rzecz miasta mieli płacić czynsze od sprzedaży wyrobów piekarniczych, ryb i zboża. Na potrzeby miasta przekazywano też dochody od postrzygalni, woskobójni i łaźni, pod warunkiem, że mieszczanie wybudują je na własny koszt. Po zakończeniu okresu wolnizny mieszczanie mieli też płacić panu dziedzicznemu targowe oraz dawać na zamek po łopatce mięsa. Posiadacze pełnej włóki roli co roku mieli płacić czynsz w wysokości 1 zł i oddawać jedną miarę owsa. Nieposiadający roli mieli płacić z domu handlowego 1 zł, a od ogrodu i łąki po 12 gr. Po upływie terminu wolnizny mieszkańcy zobowiązani byli do dwóch dni pańszczyzny w czasie żniw na pańskich polach. Biorąc pod opiekę parafię katolicką, Maciej Leszniewski zobowiązał mieszczan (katolików i prawosławnych) po zakończeniu okresu wolnizny do opłaty co kwartał na rzecz proboszcza po 3 gr. Zastrzeżono także, że nieruchomości katolików mogą dziedziczyć tylko katolicy. Gdyby ktokolwiek chciał opuszczać miasto, to musiał sprzedać dom i zapłacić na rzecz urzędu miejskiego 6 gr (komornik płacił tylko 3 gr) i dopiero wówczas mógł swobodnie odejść¹²⁶.

¹²⁶ ІЦІАУК, f. 2228, op. 1, spr. 316, k. 1v-4.

Zakres wolności osobistej mieszczan jest ważny dla określenia ich statusu prawnego. W przeważającej liczbie przywilejów lokacyjnych zawarte było zastrzeżenie, że w mieście mogli osiedlać się tylko ludzie wolni. W przywileju dla miasteczka Smidynia (1556) zaznaczono: „ludźmi wolnymi miasto dla pożytku swego obsadzać”¹²⁷. Podobne klauzule zawierały przywileje Czartoryi, Kupiela, Wiśniowca oraz innych ośrodków¹²⁸. Uznaje się, że „powietrze miejskie” czyniło mieszczan wolnymi¹²⁹. W szeregu przywilejów miast prywatnych zamieszczano zastrzeżenia, według których mieszczanin, który pragnął opuścić miasto, winien był opłacić określoną (zwykle niewielką) kwotę¹³⁰. W przypadku samowolnego odejścia z miasta właściciel domagał się powrotu mieszczanina¹³¹. Posiadłość mieszkańca miasta – przede wszystkim ziemska (łącznie z działką, na której stał dom) – nie była jego pełną własnością, posiadał jedynie prawo do korzystania z niej¹³² i właśnie to stanowiło podstawę jego zależności. Według konstytucji z 1588 r. spadek po śmierci bezdzietnego mieszczanina (tzw. kaduk) przypadł właścicielowi miasta¹³³. Świadczy to, że w miastach prywatnych Wołynia obowiązywało prawo miejskie magdeburskie w wersji ograniczonej, co z kolei powodowało duże ograniczenia wolności mieszczan oraz samorządu miejskiego¹³⁴, a także miało niewątpliwie wpływ na poziom stanowej świadomości mieszczan, który – jak się wydaje – nie był wysoki¹³⁵. Mieszczanie w badanym okresie niewątpliwie cenili swoją pozycję społeczną i byli

¹²⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 35, к. 284.

¹²⁸ Tamże, кн. 38, к. 219v; tamże, кн. 191, к. 98v; tamże, кн. 31, к. 112; tamże, кн. 193, к. 67, 102; tamże, кн. 195, к. 21, 215, 311v.

¹²⁹ А. Ястребицкая, *Предисловие*, w: *Проблемы методологии истории средних веков. Европейский город в системе феодализма*, т. 1, Москва 1979, s. 16; В. Щербак, *Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України*, w: *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*, т. 15, Київ 1989, s. 23; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964, s. 129.

¹³⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 219, к. 83v; tamże, кн. 215, к. 37v; ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, spr. 40, к. 714.

¹³¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 219, к. 83v; tamże, кн. 215, к. 37v; ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, spr. 40, к. 714.

¹³² T. Opas, *Własność w miastach i jurdykach prywatnych w dawnej Polsce. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1990, s. 49–50; Z. Kulejewska-Topolska, dz. cyt., s. 128–129, 133, 159.

¹³³ *Volumina constitutionum*, t. 2: 1550–1609, cz. 2: 1587–1609, Warszawa 2008, s. 64.

¹³⁴ A. Gašiorowski, *Głos w dyskusji*, w: *Miasta doby feudalnej...*, s. 297; H. Rutkowski, *Głos w dyskusji*, w: tamże, s. 299.

¹³⁵ M. Bogucka, *Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim. Atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII w.*, w: *Spoleczeństwo staropolskie. Studia*

z niej dumni. Szersze omówienie zagadnień związanych z obywatelstwem miejskim jest utrudnione z powodu braku ksiąg miejskich.

Mieszczan z miast prywatnych szlachta traktowała jako swoich poddanych, chociaż wyraźnie odróżniała ich od chłopów. Na przykład w czerwcu 1626 r. Balcer Rajewski skarżył się na „poddanych lub raczej mieszczan janowskich”¹³⁶. O ograniczonej zdolności prawnej mieszczan oraz ich traktowaniu jako poddanych świadczyło także to, że zwykle pozwy do sądów grodzkich i ziemskich składano nie przeciwko mieszczanom bezpośrednio, lecz przeciw ich właścicielom¹³⁷. Sprzedaż miast również świadczyła o dużej zależności mieszczan. Dobrym przykładem jest sprzedaż miasteczka Żukowa (1595) przez księcia Aleksandra Prońskiego szlachcicowi Adamowi Gorajskiemu. Zwracając się w piśmie do „poddanych”, książę pisał: „wszystkim bojarom, mieszczanom i poddanym naszym żukowskim tak w miasteczku jak i we wszystkich wsiach i przysiółkach żukowskich. Podajemy wam do wiadomości żeśmy was wszystkich na zawsze sprzedali [...] a tak od was chcemy żebyście od tego czasu jako własność pana swego dziedzicznego we wszystkim słuchali, za pana swego dziedzicznego Jegomości przyznawali, czynsze oraz wszelkie powinności Jegomości oddawali tak jak dotąd nam samym”¹³⁸. Właściciel miasta był dla mieszczan najwyższą władzą, nie dziwi zatem, że urzędnik torczyński Jerzy odmówił (1567) przyjęcia listu królewskiego od dworzanina królewskiego Jana Miskowskiego, stwierdzając: „ten list nie do mnie pisano, i tak nieś go sobie tam, do kogo go pisano, bo nie jestem sługą Jego Królewskiej Mości, a tylko swego pana”¹³⁹.

Pełna władza właściciela nad miastem uniemożliwiała pojawienie się w miastach prywatnych jurydyk, chyba że zgodził się na to właściciel,

i szkice, t. 1, Warszawa 1976, s. 187–188; też, *Miasta Europy środkowej w XIV–XVII w. Problemy rozwoju*, RDSG, t. 42, 1981, s. 22.

¹³⁶ „[...] подданных albo рачей мешчан яновских”; ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, spr. 148, к. 630.

¹³⁷ ЦДІАУК, ф. 26, оп. 1, spr. 7, к. 309–309v, 417–417v (książę Bohdan Massalski w 1589 r., skarżąc się na mieszczanina z Dubna Marcina Iwanowicza, który pożyczył od niego 100 zł, pozwał nie mieszczanina, lecz jego zwierzchnika księcia Konstantego Wasyla Ostrońskiego).

¹³⁸ „[...] всем бояром, мешчаном и подданым нашим жуковским такъ в местечку яко и во всех селахъ и приселкахъ жуковских. Ведомо вамъ чинимо ижъ есми васъ всехъ на вечность продали [...] а такъ по васъ мети хочемъ абысте вже отъ того часу яко власность пана своего дедичного во всемъ послушны были, за пана своего дедичного его мл признавали, чинши и всякие повинности его мл отдавали такъ яко до тул намъ самымъ”; ЦДІАУК, ф. 25, оп. 1, spr. 47, к. 157.

¹³⁹ „[...] тотъ листъ не до мене писанъ, а такъ неси его собе тамъ, до кого писанъ, бо я его королевское милости не служу одно пану своему”; тамże, spr. 9, к. 27v.

choć zdarzało się to bardzo rzadko. Taki przykład spotykamy w 1620 r. w Horochowie, gdy książę Andrzej Sanguszko-Koszerski na prośbę szlachcica Jerzego Szymkowicza-Szklińskiego podarował mu w mieście plac na budowę dworu i zezwolił na wykonanie tego według jego uznania, jednocześnie zwolnił go od wszystkich podatków i powinności oraz pozwolił na swobodną sprzedaż placu komukolwiek, wyznaczył nawet 500 zł zabezpieczenia, gdyby on sam lub jego potomkowie podważyli te warunki¹⁴⁰.

Władza wójta w miastach prywatnych przeważnie była znacząca¹⁴¹. Nie dokonywano w nich wyboru wójta, mianował go właściciel miasta. Zakładając Bereźnicę (1610), książę Janusz Ostrogski zaznaczył, że mieszczanom wolno wybierać władze miasta oprócz wójta, którego książę powoływał sam¹⁴². W 1569 r. książę Konstanty Wiśniowiecki wyznaczył swego sługę Bartosza Krzywieckiego na wójta w Manaczynie¹⁴³. Lokując miasto Niemirów (1636), Jerzy Niemirycz zastrzegł, że wójta będzie powoływał sam, burmistrzów i ławników mieszczanie będą zaś wybierać w jego obecności¹⁴⁴. Podobna sytuacja miała miejsce na początku XVII w. w Ołyce¹⁴⁵. Praktycznie jedynym wyjątkiem był Horochów, w przywileju którego (1600) zaznaczono, że mieszczanie mogą wybierać pięciu kandydatów, z których czterech miało pełnić urzędy rajcy, a jeden wójta¹⁴⁶. Ponadto warto pamiętać, że decydujący wpływ na zarządzanie miastem miał urzędnik zwany „namiestnikiem”, który w miastach prywatnych zastępował właściciela oraz reprezentował tzw. urząd zamkowy, do którego kierowano apelacje z sądu miejskiego i któremu podporządkowywał się wójt.

W kwestiach związanych z sądownictwem w miastach prywatnych notujemy decydujący wpływ właściciela oraz jego urzędnika na sądownictwo miejskie poprzez przywileje, „ustawy”, wyroki i apelacje etc. Ważną rolę w sądownictwie odgrywał wójt, jak tego wymagały przypisy prawa magdeburskiego. W większości przywilejów wójtowskich oraz królewskich nadających miastom prawo magdeburskie było

¹⁴⁰ Там же, spr. 122, k. 541–541v.

¹⁴¹ А. Заяць, *Війтівська влада...*, s. 56–60.

¹⁴² AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 9, t. 2, k. 172.

¹⁴³ ЦДАУК, f. 22, op. 1, spr. 2, k. 16–17.

¹⁴⁴ РГАДА, f. 389, op. 1, кн. 219, k. 82v.

¹⁴⁵ Н. Білоус, *Міський уряд Олики на початку XVII ш., в: Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України*, t. 18, Луцьк 2006, s. 64–67.

¹⁴⁶ *Архивъ Юго-Западной Россіи*, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, cz. 5: *Акты о городахъ (1432–1798)*, t. 1, Кієвъ 1869, s. 97.

to podkreślane. Tak było w przypadku nadania wójtostwa Andrzejowi Truszkowskiemu (1642) przez właściciela miasta Hulewicze, Jana Hulewicza¹⁴⁷. W przywileju dla miasta Tajkury (1613) książę Jerzy Wiśniowiecki zaznaczał, że ława nie może obradować bez wójta, dlatego powołuje na wójta swego sługę Wojciecha Parulskiego¹⁴⁸. W księdze miejskiej Ołyki w zapisie z 1601 r. zanotowano, iż po śmierci wójta Wacława Słonczewskiego „sądy czas niemały wakowały”¹⁴⁹.

W funkcjonowaniu sądów stosowano przypisy prawa magdeburskiego oraz statutów litewskich. W październiku 1609 r. mieszczanin z Koźlina Borys Michalena skarżył się na pobicie i zranienia przez Chocka Listopada, czemu tamten zaprzeczał. Wówczas sędziowie „po naradzie i według prawa pospolitego w rozdziale aī [11 – A.Z.] w artykule ī [10 – A.Z.] rozkazujemy wspomnianemu Burysowi złożyć przysięgę na ranach, a kiedy złoży przysięgę, wtedy Chocko ma mu według stanu odszkodować”¹⁵⁰. Oprócz przypisów prawa magdeburskiego oraz artykułów statutów litewskich w sądownictwie miejskim stosowane były także normy zwyczajowe, na co badacze już zwracali uwagę¹⁵¹. Niejednokrotnie w księdze miejskiej Koźlina oraz w zamkowej Zasławia wspomina się o tzw. stawianiu czapki¹⁵². W listopadzie 1608 r. mieszczanin z Koźlina Andrzej Trochimowicz oskarżył Żyda z Oleska Abrama o niedotrzymanie warunków umowy, według której ten ostatni miał kupić u wspomnianego mieszczanina gorzałkę, płacąc 1 gr za kwartę. Przed sądem, który stanowił wójt oraz jego zastępca (landwójt), Żyd przyznał się do zawarcia umowy, lecz stwierdził, że oprócz gorzałki „miał mi dać kotły na przetworzenie tej gorzałki na okowitą”. Andrzej

¹⁴⁷ ЦДІАУК, f. 25, op. 1, spr. 230, k. 886.

¹⁴⁸ Tamże, spr. 112, k. 491.

¹⁴⁹ Tamże, spr. 1237; op. 1, spr. 6, k. 51v.

¹⁵⁰ „[...] нарадившисе и прихиялючися праву посполитому в разделе aī [11 – A.Z.] в артыкуле ī [10 – A.Z.] наказуемы помененому Бурисови на ранах присягнут, а кгда присягнет теде Хоцко повинен его ведлуг стану навезат”; BN PAU/PAN, rkps 262, k. 105v; zob. *Статуты Великого князівства Литовського 1588 року*, ks. 1, Одеса 2004, s. 589.

¹⁵¹ L. Łysiak, *Recenzja*, KH, t. 80, 1973, nr 1, s. 128; Z. Kulejewska-Topolska, dz. cyt., s. 64, 116, 158; F. Тарановский, *Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов Литовской эпохи: историко-юридическое исследование*, Варшава 1897, s. 11.

¹⁵² Słownik języka staroukraińskiego podaje następujące objaśnienie tego wyrazu: „судова запорука у вигляді грошової застави, покладеної в шапку, яка зберігалася у сторонніх людей до рішення суду, після чого застава того, хто програв, переходила в казну, суддям або тим, хто виграв справу”; *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, t. 2, Київ 1978, s. 554; zob. W. Kulisiewicz, *Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII wieku*, Warszawa 1993.

Trochimowicz zaprzeczył temu, świadków zaś Żyd nie miał. Wówczas „Andrzej przystawił czapkę na dowód, a Żyd przystawić nie chciał”¹⁵³.

Znaczący wpływ na sądownictwo miejskie mieli arendarze oraz dzierżawcy miast i całych włości (dzierżawienie lub zastaw było zjawiskiem powszechnym), którymi byli zazwyczaj Żydzi. Po sprawiedliwość do sądu właściciela szli wówczas nie tylko mieszczanie, lecz także okoliczna szlachta i chłopci. Zdecydowana większość pozwów, które były rozpatrywane przed sądem miejskim, dotyczyła spraw prywatnych (ugód, rękojemstwa, obrony honoru czy „dobrego imienia”, zadłużeń, opiekuństwa lub rozwodów etc.). Mała część pozwów miała charakter publiczny (zabójstwa, zranienia, zdrady małżeńskie, kradzieże, „grabieże”, wypowiedania gróźb)¹⁵⁴.

Jednakże część miast nie miała prawa do prowadzenia sądów. Na tym polegała specyfika miast wołyńskich, tak samo zresztą jak miast kijowskich lub braclawskich, w odróżnieniu od miast Korony. Zakładane miasto nie zawsze otrzymywało pełne nadanie prawa magdeburskiego, a tylko przywilej nadający prawo organizacji targów i jarmarków, czasem zaś tylko targów. W wielu przypadkach w następnych latach król na prośbę właściciela wystawiał odrębny przywilej, który nadawał prawo magdeburskie. Rzecz jasna, w takich miastach władza sądownicza spoczywała w rękach urzędników mianowanych przez właściciela¹⁵⁵.

Nie sprzyjało rozwojowi miast prywatnych także ich częste przekazywanie w dzierżawę lub zastaw, szczególnie od końca XVI w. Wiemy o 67 przypadkach zastawiania miast, z których dwa (Wierzychów i Jaruń) były oddane w zastaw Żydom. Jeżeli zaś chodzi o dzierżawę, to w 40 przypadkach arendarzami była szlachta i tylko w jednym mieszczanin. W 1604 r. wójt horochowski Omelan Nikiforowicz razem ze szlachcicem Stanisławem Radziwińskim za 9000 zł wydzierżawili miasteczko Kamień¹⁵⁶. Sumy, za jakie miasta wydzierżawiano wahały się od kilku do około 40 000 zł, jak w przypadku Dorohostajów

¹⁵³ „[...] мял ми котлов дат на перегнане тои горилки на оквиту”, „[...] Андрии приставил шапку на довод, а жид приставит не хотил”; BN PAU/PAN, rkps 262, k. 76.

¹⁵⁴ А. Заяць, *Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII століть*, w: *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*, Львів 2012, s. 219–243.

¹⁵⁵ Tenże, *Управління та самоврядування в містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII ст. за даними локаційних привілеїв та документів*, w: *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy, 10–12 września 2007 roku*, red. H. Gmiterek, J. Losowski, Kraków 2010, s. 229.

¹⁵⁶ ЦДІАУК, f. 28, op. 1, spr. 36, k. 662v–663.

z 1640 r.¹⁵⁷ Okres dzierżawy dotyczył 1–2 lat, co wszakże zdarzało się rzadziej, częściej zaś spotykamy okres 3–4 lat. W 55 przypadkach arendarzami miast wołyńskich byli Żydzi. Szczególną aktywność pod tym względem przejawiał Żyd z Kolkowa Majer Dawidowicz, który wydzierżawił 12 miast, płacąc ich właścicielom pokaźne sumy. W 1634 r. za dzierżawę na 6 lat miasteczka Ostrów Nowy (Wiszenki) zapłacił 15 000 zł¹⁵⁸. Były też miasta, które – jak się wydaje – ciągle znajdowały się w zastawie lub dzierżawie. Między innymi miasteczko Sokul było w dzierżawie w latach 1594, 1595, 1598, 1602, 1613, 1614, 1616, 1618, 1625, 1636¹⁵⁹.

Częste były też przypadki sprzedaży miast. Udało się odnaleźć 18 takich przypadków: Tajkury (1578)¹⁶⁰, Mosor (1580)¹⁶¹, Szumsk (1585)¹⁶², Rachmanów (1587)¹⁶³, Wierzchów (1589, 1597)¹⁶⁴, Żuków (1595, 1629)¹⁶⁵, Klewań i Bielów (1596)¹⁶⁶, Ostrożec (1602)¹⁶⁷, Mielnica (1602)¹⁶⁸, Czartorysk (1602)¹⁶⁹, Łabuń (1603)¹⁷⁰, Murawica (1603)¹⁷¹, Tesłuhów (1608)¹⁷², Beresko (1624)¹⁷³, Włodzimierzec (1603, 1639)¹⁷⁴, Łanowce (1643)¹⁷⁵. Często sprzedawano miasta z okolicznymi wsiami, a czasem osobno. Kwoty, za które je sprzedawano, wahały się od 300 kop groszy litewskich, czyli 750 zł za Tajkury, do 200 000 zł za Włodzimierzec.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że miasta Wołynia w czasach wczesnonowożytnych odgrywały istotną rolę w ówczesnym życiu spo-

¹⁵⁷ ЦДІАВК, f. 25, op. 1, spr. 225, k. 1057v.

¹⁵⁸ Tamże, spr. 193, k. 346–347.

¹⁵⁹ Tamże, spr. 45, k. 691–692; tamże, spr. 47, k. 196–197; tamże, spr. 90, k. 157v–158; tamże, spr. 91, k. 169; tamże, spr. 94, k. 720; tamże, spr. 102, k. 305v; tamże, spr. 103, k. 262–263, 373v; tamże, spr. 198, k. 871v–872; ЦДІАВК, f. 26, op. 1, spr. 10, k. 117v.

¹⁶⁰ ЦДІАВК, f. 25, op. 1, spr. 18, k. 144v–146.

¹⁶¹ Tamże, spr. 23, k. 343.

¹⁶² ЦДІАВК, f. 26, op. 1, spr. 5, k. 232–233.

¹⁶³ ЦДІАВК, f. 25, op. 1, spr. 37, k. 346v–347v.

¹⁶⁴ ЦДІАВК, f. 26, op. 1, spr. 7, k. 250–254; tamże, spr. 12, k. 849v–852.

¹⁶⁵ Tamże, spr. 10, k. 56v; ЦДІАВК, f. 25, op. 1, spr. 168, k. 317–320.

¹⁶⁶ ЦДІАВК, f. 26, op. 1, spr. 10, k. 17–18v.

¹⁶⁷ ЦДІАВК, f. 25, op. 1, spr. 66, k. 389–390.

¹⁶⁸ Tamże, k. 388–389.

¹⁶⁹ ЦДІАВК, f. 25, op. 1, spr. 65, k. 79–82v.

¹⁷⁰ Tamże, spr. 65, k. 507–511.

¹⁷¹ Tamże, spr. 77, k. 915–919.

¹⁷² Tamże, spr. 81, k. 1327v–1334v.

¹⁷³ Tamże, spr. 137, k. 93–93v.

¹⁷⁴ Tamże, spr. 67, k. 642v–643v; tamże, spr. 219, k. 634–638v.

¹⁷⁵ Tamże, spr. 233, k. 60–62v.

łączeństwa tego regionu. Nasycenie terytorium województwa miastami było nieco wyższe od średniej w Rzeczypospolitej, z kolei zaś w stosunku procentowym miast prywatnych na Wołyniu do ośrodków innych własności było najwięcej w kraju. Oprócz tego odgrywały one znaczącą rolę w formowaniu sieci dróg regionu, będąc jej węzłami. Były to ośrodki handlowo-rzemieślnicze, kultu religijnego i kultury, w niektórych przypadkach oświaty i kultury, sądownictwo miejskie sprzyjało zaś formowaniu kultury prawnej zarówno mieszczan, jak i chłopów z okolicznych wsi. Sprzyjało to kształtowaniu się miejskiego sposobu życia, miejskiej identyfikacji oraz kultury, przyspieszając procesy rozwoju społecznego.

Tłumaczenie Aleksander Baran

Bibliografia

- Bartoszewicz A., *Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu*, PH, t. 99, 2008, z. 1.
- Bogucka M., *Miasta Europy środkowej w XIV–XVII w. Problemy rozwoju*, RDSG, t. 42, 1981.
- Bogucka M., *Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim. Atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII w.*, w: *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, t. 1, Warszawa 1976.
- Gąsiorowski A., *Głos w dyskusji*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo belskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991.
- Kardaszewicz S., *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia*, Warszawa–Kraków 1913.
- Kulejewska-Topolska Z., *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku. Studium historyczno-prawne*, Poznań 1964.
- Kulisiewicz W., *Zaruka (vadium) w prawie litewskim XV–XVII wieku*, Warszawa 1993.
- Lalik T., *Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.
- Łysiak L., *Recenzja*, KH, t. 80, 1973, nr 1.
- Opas T., *Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1990.
- Rutkowski H., *Głos w dyskusji*, w: *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976.

- Samsonowicz H., *Małe miasto w środkowej Europie późnego średniowiecza. Próba modelu*, RDSG, t. 50, 1989.
- Samsonowicz H., *Średniowieczne księgi sądowe małych miast w Polsce, w: Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, Poznań 1997.
- Wróblewska G., *Ukształtowanie przestrzenne nowożytnych miast w Wielkopolsce od roku 1500 do rozbiorów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 10, 1965.
- Wyrobisz A., *Solec nad Wisłą. Historia małopolskiego miasteczka*, KHKM, t. 12, 1964, nr 1.
- Білоус Н., *Міський уряд Олики на початку XVII в.*, w: *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України*, t. 18, Луцьк 2006.
- Заяць А., *Судочинство в приватних містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII століть*, w: *Кризь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*, Львів 2012.
- Заяць А., *Війтівська влада у приватних містах Волині XVI – першій половині XVII ст.*, w: *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*, t. 8, Київ 2008.
- Заяць А., *Управління та самоврядування в містах Правобережної України у XVI – першій половині XVII ст. за даними локаційних привілеїв та документів*, w: *Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy, 10–12 września 2007 roku*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010.
- Заяць А., *Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.*, Львів 2003.
- Любащенко В., *Історія протестантизму в Україні*, Львів 1995.
- Мицько І., *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*, Київ 1990.
- Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія*, Острог 2011.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, t. 2, Київ 1978.
- Тарановский Ф., *Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов Литовской эпохи: историко-юридическое исследование*, Варшава 1897.
- Тесленко І., *Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині*, w: *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, Київ 2009 (Інститут Української Археології та Джерелознавства НАН України, 19), ks. 1.
- Шевченко Т., *Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст.*, Львів 2005.
- Щербак В., *Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України*, w: *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*, t. 15, Київ 1989.
- Ястребицкая А., *Предисловие*, w: *Проблемы методологии истории средних веков. Европейский город в системе феодализма*, t. 1, Москва 1979.

Andrij Zajac

Private towns in Volhynia in the 16th and the first half
of the 17th centuries. The number and specific features of their function
(Summary)

In this article an analysis was performed of the development of the network of private towns on the territory of Volhynia and their real number was established for the period in question. Among the most important functions of those towns were the following: they served as centres of trade and crafts, religious cult, culture, education, and information. The towns were significant hubs for the transportation of the region. Of particular importance was the municipal judiciary, which fostered the development of legal culture among the townspeople.

Andrij Zajac – absolwent Wydziału Historycznego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie. Jego kierownikami naukowymi w czasie studiów (1982–1987) byli profesorowie Jarosław Kiś, Wasyl Inkin i Mykoła Krykun. W 1994 r. obronił dysertację pt. „Proces urbanizacyjny na Wołyniu w XVI i pierwszej połowie XVII w.” Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół problematyki miejskiej prawobrzeżnej Ukrainy: liczby osad miejskich, ich funkcji, przyczyn rozwoju, organizacji miejskiego systemu zarządzania i samorządu, stanu społeczności miejskiej, organizacji i zasad handlu, rzemiosła i usług w miastach. W latach 1987–1999 kolejno asystent, docent, kierownik Zakładu Ukrainistyki Ukraińskiej Akademii Drukarstwa we Lwowie. Od 1999 r. docent w Zakładzie Dawnej Historii Ukrainy oraz Archiwistyki Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki we Lwowie. E-mail: andrij_zajac@yahoo.com.